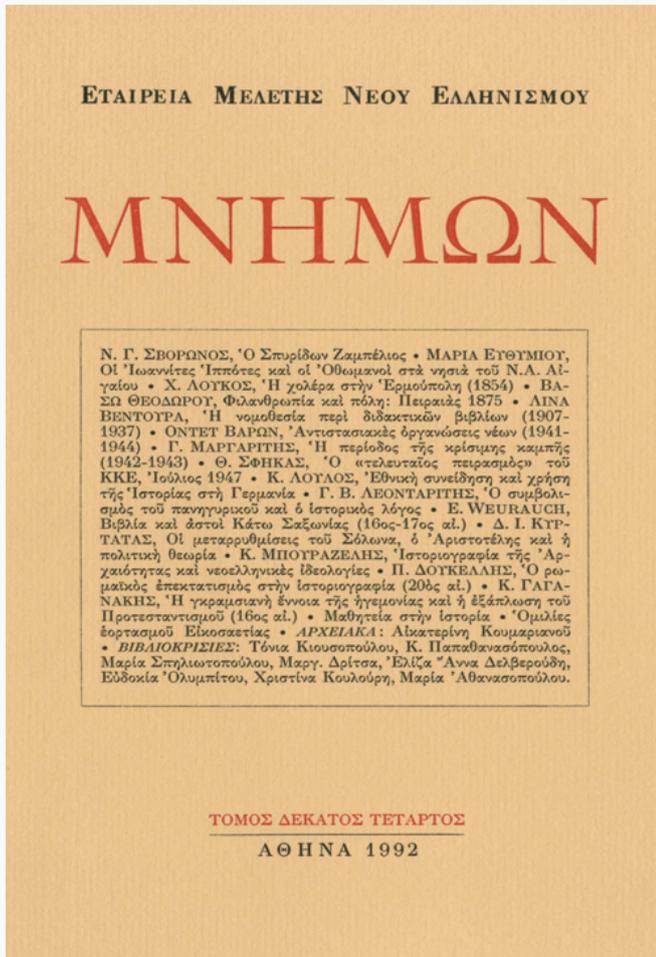

Μνήμων

Τόμ. 14 (1992)

ΟΙ ΟΜΙΛΙΕΣ ΤΟΥ ΕΟΡΤΑΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΙΚΟΣΑΕΤΙΑΣ
1971 -1991ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΠΑΦΟΥΝΗΣ, ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ,
ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, ΣΟΦΙΑ
ΜΑΤΘΑΙΟΥdoi: [10.12681/mnimon.506](https://doi.org/10.12681/mnimon.506)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΑΦΟΥΝΗΣ Γ., ΛΟΥΚΟΣ Χ., ΠΟΛΙΤΗΣ Α., ΛΙΑΚΟΣ Α., & ΜΑΤΘΑΙΟΥ Σ. (1992). ΟΙ ΟΜΙΛΙΕΣ ΤΟΥ ΕΟΡΤΑΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΙΚΟΣΑΕΤΙΑΣ 1971 -1991. *Μνήμων*, 14, 297–318. <https://doi.org/10.12681/mnimon.506>

ΟΙ ΟΜΙΛΙΕΣ ΤΟΥ ΕΟΡΤΑΣΜΟΥ ΤΗΣ ΕΙΚΟΣΑΕΤΙΑΣ
1971 - 1991

*Ἡ Ἐταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ
καὶ τὸ περιοδικὸ Μνήμων*

Σᾶς προσκαλοῦν
στὸν ἑορτασμὸ τῆς *Εἰκοσαετίας* τους

ΟΜΙΛΗΤΕΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ
ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

Παρασκευή, 13 Μαρτίου 1992, ὥρα 7 μ.μ.
Ἀμφιθέατρο Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν

Ὁ *Εἰκοσαετής Μνήμων* Σᾶς προσκαλεῖ, μετὰ τὴν ἐκδήλωση, νὰ πιεῖτε ἓνα ποτήρι κρασί, συντροφιά μὲ τὰ μέλη του, στὰ νέα γραφεῖα τῆς Ἐταιρείας, ὁδὸς Ζωσίμου 11 καὶ Λασκάρεως, ἀπὸ τὴν 9.30 μ.μ.

Ἡ πρόσκληση τοῦ ἑορτασμοῦ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΠΑΦΟΥΝΗΣ, Προσφώνηση του Προέδρου του Δ. Σ.

Κυρίες και Κύριοι,

Η *EMNE* και το περιοδικό *Μνήμων* σας καλωσωρίζουν και σας ευχαριστούν για την παρουσία σας στον αποψινό εορτασμό της Εικοσαετίας τους.

Είκοσι χρόνια *EMNE*, είκοσι χρόνια *Μνήμων* λοιπόν. Μεγαλώνουν γρήγορα τα παιδιά θά 'λεγε κάποιος, γερνάμε γρήγορα κάποιος άλλος. Πάρτε το όπως θέλετε. Σήμερα πάντως γιορτάζουμε και τα δυό: και τα παιδιά που μεγάλωσαν και τις σχέσεις που ωρίμασαν. Και αν διαλέξαμε τούτον εδώ το χώρο, οικείο στους περισσότερους από εμάς, ήταν για να γίνει πιο άνετα η συνάντησή μας. Άλλωστε στις κατά καιρούς επιταγές της μόδας, όπως π.χ. τό να βγούμε παραέξω, να γίνουμε γνωστοί στον κόσμο κλπ. η *EMNE* έμεινε όλα αυτά τα χρόνια παγερά αδιάφορη. Όχι πάντως γιατί φοβήθηκε τον κόσμο και τ' ανοίγματα, αλλά γιατί γνώριζε από την αρχή πως οι δρόμοι καλλιέργειας της ιστορικής μνήμης, δύσκολοι από τη φύση τους, στον τόπο μας είναι συχνά βασανιστικά ερημικοί και η πορεία επίπονη. Και αν υπάρχει κάποια αντικειμενική δικαίωση, βρίσκεται στην πνευματική καλλιέργεια που συνεπιφέρει. Τα δυο αυτά στοιχεία, ιστορική μνήμη και πνευματική καλλιέργεια, θεωρούμε πως είναι αναπόσπαστα δεμένα και σαν τέτοια θα έπρεπε να αποτελούν εθνική μας προτεραιότητα και αντίδοτο στα παρακμιακά στοιχεία κρίσης που λιμνάζουν στην κοινωνία μας και όχι σημαία ευκαιρίας και άλλοθι για όλες μας τις ανεπάρκειες.

Η ιστορική μνήμη και το ξεπέρασμα των προβλημάτων παιδείας και έρευνας στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, σφραγίζουν την ίδρυση της Εταιρείας μας πριν από είκοσι χρόνια. Με τα προβλήματα αυτά πορευτήκαμε και αν, σε δυσκολότερες ή καλύτερες μέρες, μπορέσαμε κάπως να συμβάλουμε στη βελτίωση των όρων για την αντιμετώπισή τους, όπως ήταν το στοιχημά μας, είναι στα αποτιμητικά αιτούμενα τούτου του εορτασμού.

Είκοσι χρόνια μοιάζουν πολλά, αλλά είναι και λίγα: εξαρτάται πάντα για ποιά σχέση μιλάει κανείς. Σε σχέσεις διαλόγου, αναζήτησης, φιλίας, και πάνω απ' όλα συντροφικότητας — πράγματα διαρκώς παρόντα στην πορεία της Εταιρείας — ο χρόνος έρχεται να ενδυναμώσει τους υπάρχοντες δεσμούς. Πολλά από τα σημερινά μέλη, αλλά και τους φίλους της *EMNE*, «πρωτομπουσουλαγαν» όταν ο αρχικός της πυρήνας ξεκινούσε τις αναζητήσεις του «από σπίτι σε σπίτι και από χορό σε χορό». Άλλοι πάλι τότε απλώς «έτρωγαν τις φρουτόκρεμές τους». Σήμερα, είκοσι χρόνια μετά, εραστές του χορού και της συστηματικής έρευνας, λάτρεις της φρουτόκρεμας και των εργασιών υποδομής (όπως βιβλιογραφία), οπαδοί του νέου αλλά και του παραδοσιακού, συνυπάρχουν σ' ένα χώρο και μιαν αντίληψη κοινή για την ιστορία και την παιδεία.

Όλα αυτά τα χρόνια η πορεία της *EMNE* και της μεγάλης της συντροφιάς συνοδεύτηκε από χαμηλούς τόνους με αφετηρία τα συγκεκριμένα προβλήματα: λειψή παιδεία, δυσκολίες της έρευνας αλλά και ανάγκη καλλιέργειας του επιστημονικού διαλόγου, των θεωρητικών αναζητήσεων, της θητείας στις συλλογικές προσπάθειες. Στις απαντήσεις που δώσαμε σ' όλα αυτά τα αιτήματα φροντίσαμε να μην ξεχάσουμε πως πρώτιστο στήριγμα τετοιων προσπαθειών είναι η ανάγκη διατήρησης της ανθρώπινης σχέσης. Μιας σχέσης που δεν αναπαράγει το καθεμέρα μας, αλλά αναζητά την ανανέωση και τη φρεσκάδα που φέρνει η ανατροπή του παλιού σ' έναν κόσμο που αλλάζει κάτω από το βάρος των αναγκών σε πείσμα της κάθε υποστηλωμένης σοβαροφάνειας.

Επέτειος είκοσι χρόνων λοιπόν. Από μια μεριά λίγα. Αν λάβουμε όμως υπόψη μας το γεγονός πως οι αδράνειες και οι αρχαικότητες της ελληνικής κοινωνίας σπάνια επιτρέπουν πολιτιστικές συνέχειες σε προσπάθειες που διεκδικούν ανανεώσεις και εκσυγχρονισμό, τότε τα είκοσι χρόνια της *EMNE* μοιάζουν πολλά. Χωρίς να θέλουμε να το πολυμολογήσουμε, κατά βάθος είμαστε πολύ υπερήφανοι γι' αυτό. Όχι τόσο γιατί εμείς αντέξαμε και δεν κουραστήκαμε, ενώ κάποιοι άλλοι απογοητεύτηκαν και τα παράτησαν, αλλά γιατί μετά από τόσον καιρό, είμαστε πια σίγουροι, όπως ελπίζουμε και εσείς, πως το ταξίδι μας άξιζε και αξίζει τον κόπο.

Κι αν συνηθίζονται απολογισμοί και υποσχέσεις σε τέτοιες περιπτώσεις, επιτρέψτε μας να είμαστε φειδωλοί. Όσο οι αναζητήσεις και οι προβληματισμοί της *EMNE* και της ελληνικής κοινωνίας εξακολουθούν να έχουν λόγο ύπαρξης, εμείς θα είμαστε εδώ. Ελπίζουμε πως κι εσείς θα κάνετε το ίδιο.

Σας ευχαριστούμε.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Οι γενιές του *Μνήμονα*

Είναι δύσκολο για μένα, εκπρόσωπο της πρώτης γενιάς της *EMNE*, της γενιάς που έχει περάσει ήδη τα 40, να αναφερθώ στις απαρχές της προσπάθειάς μας χωρίς τον κίνδυνο να διανθίσω, να στρογγυλέψω πράγματα και καταστάσεις. Θα προσπαθήσω να το αποφύγω, όσο είναι δυνατό.

Δεν θα αναφερθώ στο πολιτικό πλαίσιο, τη δικτατορία, παρά μόνο για να θυμίσω πόσο είχε τότε στενέψει κάθε δυνατότητα, ιδιαίτερα στο χώρο του Αθήνησι Πανεπιστημίου, για οτιδήποτε ξέφευγε από παραδοσιακές προδιαγραφές.

Στο Φροντιστήριο Παλαιογραφίας που έκανε άτυπα ο Ντίνος Ντόκος, βρήκαμε την όασή μας: μαθαίναμε να διαβάζουμε λατινικά και ελληνικά έγγραφα, συζητούσαμε τις πρώτες επιστημονικές μας ανησυχίες, κριτικάραμε

ό,τι δεν μας άρεσε, ονειρευόμασταν: με δυο λόγια περνάγαμε καλά, και λίγοι άνθρωποι είχαν το χάρισμα του Ντόκου να μην αποθαρρύνουν νέους στις αναζητήσεις τους. Οφείλουμε πολλά στις γνώσεις, την υπομονή και το χιούμορ του.

Οφείλουμε, επίσης, πολλά και στη Δέσποινα Θεμελή-Κατηφόρη, πανεπιστημιακό βοηθό τότε. Δυστυχώς την χάσαμε πρόωρα: ήταν πάντα πρόθυμη να βοηθήσει στον πρώτο μας βηματισμό.

Σ' ένα καφενείο κοντά στον Άγιο Παντελεήμονα Αχαρνών, όπου καταφεύγαμε μετά το μάθημα Παλαιογραφίας, αποφασίσαμε την έκδοση του *Μνήμονα*. Ως απαραίτητο συμπλήρωμα ήρθε αργότερα και η δημιουργία της *Ελληνικής Παλαιογραφικής Εταιρείας*. Δεν είχαμε όλοι ξεκάθαρους στόχους και για τα δύο. Μας έφτανε ότι θα μπορούσαμε να δημοσιεύουμε στο περιοδικό τα κείμενά μας χωρίς γλωσσικές και άλλες υποχωρήσεις.

Ευτυχώς υπήρχε τυπογραφείο για να μας βοηθήσει να κάνουμε πράξη την επιθυμία μας: έπαιρνε χρήματα όταν είχαμε, δεχόταν να διορθώνουμε πάνω στο πιεστήριο. Πολλοί από μας δεν κοιμήθηκαν βράδια ολόκληρα γιατί νόμιζαν ότι όλη η νεοελληνική κοινωνία θα αντιλαμβάνόταν κάποιο λάθος που ξέφυγε στην πρώτη δημοσιευμένη τους εργασία. Κάθε μελέτη διαβαζόταν από όλους. Ανταλλάσαμε, επίσης, τα δελτία μας, πράγμα όχι αυτονόητο για την εποχή αυτή.

Όταν βγήκε το πρώτο τεύχος του *Μνήμονα* για να πουληθεί κάναμε, μεταξύ άλλων, το εξής κόλπο: μπαίναμε, ο ένας μετά τον άλλον, στα βιβλιοπωλεία και ρωτούσαμε τους έκπληκτους υπαλλήλους αν έχουν το περιοδικό. Πάντως, νομίζω ότι θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε πολλά από τα εξαντληθέντα αντίτυπα των πρώτων τόμων, αν ψάξουμε στα σπίτια συγγενών μας, ξαδέλφων, θείων, παππούδων κ.λπ. που αναγκάζονταν να το αγοράσουν για ενίσχυση.

Τα λέω όλα αυτά για να δώσω ένα δείγμα του νεανικού μας ζήλου για το περιοδικό και την Εταιρεία. Οι πρώτες, ωστόσο, ανησυχίες δεν άργησαν να εμφανιστούν. Στο περιοδικό έφθαναν για δημοσίευση και εργασίες που πολλοί διαισθανόμασταν ότι δεν μας εξέφραζαν αλλά που δεν τολμούσαμε να μη τις δεχθούμε γιατί η φύση της Εταιρείας ήταν να ενσωματώνει κάθε προσπάθεια. Το ίδιο συνέβαινε και με τις προτάσεις για εγγραφή μελών. Η *Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία* φαινόταν να θέλει, ενώ δεν είχε τις δυνάμεις, να δεχθεί στους κόλπους της, χωρίς διάκριση, κάθε τάση, κάθε περίοδο της ελληνικής ιστορίας, κάθε κοινωνική επιστήμη.

Λίγο μετά τη μεταπολίτευση αρκετά μέλη είχαν πεισθεί ότι αν η Εταιρεία δεν έκανε πιο συγκεκριμένους τους στόχους της και δεν περιόριζε το πεδίο της ενασχόλησής της στο νέο ελληνισμό, προς τον οποίο στρέφονταν τα ενδιαφέροντα των περισσοτέρων, θα κατέληγε, αργά ή γρήγορα, σε αδιέξοδο. Η αλλαγή αποφασίστηκε με μικρή πλειοψηφία και βιώθηκε οδυνηρά και από τις

δύο πλευρές. Η Εταιρεία από *Ελληνική Παλαιογραφική* έγινε *Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού* και καθορίστηκαν αναλυτικά ο προσανατολισμός και η φυσιογνωμία της. Δεν θα ισχυριστώ, φυσικά, ότι η μετέπειτα πορεία της Εταιρείας δικαίωσε όσους επιχείρησαν το μετασχηματισμό της. Η αναδρομική αυτή δικαίωση θα ερχόταν σε σύγκρουση με την ιστορική μας παιδεία, αφού θα απέκλειε τη δυναμικότητα που εμπεριέχεται σε κάθε τάση.

Η πρώτη γενιά του *Μνήμονα* έθεσε από την αρχή ως βασικό στόχο της Εταιρείας το άνοιγμα προς τους φοιτητές και γενικά προς κάθε νέο που ήθελε να προβληματιστεί μαζί μας. Θέλαμε, κάπως ιεραποστολικά, είναι αλήθεια, να τους βοηθήσουμε να αποφύγουν τα δικά μας εμπόδια: να ξέρουν από την αρχή τον Γκίνη-Μέζα, να κρατούν δελτία και να μην γράφουν σε κόλλες, να διαβάζουν περισσότερο από ένα βιβλίο, να απορρίπτουν όσο το δυνατό τα στερεότυπα και τους μύθους κ.λπ. Φοιτητές έρχονταν, κυρίως στις συναντήσεις της Τετάρτης, αλλά λίγοι έμεναν για να αποτελέσουν το αντικείμενο του «παιδευτικού» μας εγχειρήματος. Η ευκαιρία που ζητούσαμε ήλθε όταν φοιτητές της Φιλοσοφικής μας κάλεσαν, το 1978, να μιλήσουμε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Μερικοί από μας παρουσίασαν θέματα της ειδικότητάς τους, τονίζοντας ότι η προσέγγισή μας εξέφραζε τον τρόπο που η Εταιρεία αντιμετώπιζε τις ιστορικές επιστήμες. Μια ομάδα φοιτητών, που σε λίγο την ακολούθησαν και άλλοι, ανταποκρίθηκε στο κάλεσμά μας και ήλθε *en bloc* στην Εταιρεία. Πρόκειται για τη δεύτερη γενιά του *Μνήμονα*.

Η διεύρυνσή μας αυτή συνέπεσε με την απόφαση να ταξινομήσουμε το δημοτικό αρχείο της Ερμούπολης. Έτσι, το «παιδευτικό» εγχείρημα που ανέφερα επιχειρήθηκε σε κατάλληλο περιβάλλον: στο νεοκλασικό δημαρχείο της Ερμούπολης, στις παραλίες και τις ταβέρνες, στο κοινόβιο της ομάδας, αλλά και μέσα σ' έναν πλούτο αρχαιικού υλικού και σε μια πόλη που σου επιβάλλει την αίσθηση της ιστορίας. Το πόσο στενά δέθηκαν πολλά από τα μέλη της ομάδας Σύρας με την Εταιρεία, ίσως να είναι μια ισχυρή ένδειξη ότι δεν απέτυχε η προσπάθεια.

Εκτός από την ενσωμάτωση νέου δυναμικού, η Εταιρεία δέχτηκε, την περίοδο αυτή, ισχυρές επιδράσεις από φορείς του ρεύματος εκείνου που ανανέωσε τις ιστορικές μας σπουδές. Αναφέρομαι σ' ό,τι γενικά ονομάζουμε ελληνική εκδοχή της «γαλλικής σχολής των *Annales*». Είμασταν, οπωσδήποτε, κι εμείς κάπως υποψιασμένοι για το τι συνέβαινε, αλλά ο απόηχος μας έφθανε πολύ διεθλασμένος και υποτονικός. Όταν όμως, λίγο μετά τη δικτατορία, μπήκαν στο υπόγειο όσοι είχαν ενσωματώσει δημιουργικά τις νέες τάσεις, με το λόγο τους, την αυστηρή αλλά και καλόπιστη κριτική τους, μας άνοιξαν νέους ορίζοντες.

Οι περισσότεροι, πάντως, δεν ήταν εύκολο να ξεπεράσουμε τις αγκυλώσεις του Αθήνησι, ιδιαίτερα στο γραπτό λόγο. Τα ανοίγματα γίνονταν στις

συζητήσεις, αλλά όταν πιάναμε το κονδύλι, τα πετάγματα εκλογικεύονταν.

Μπαίνοντας στη δεκαετία του 1980, η *EMNE* είναι πλέον ευρύτερα γνωστή και το περιοδικό της, ο *Μνήμων*, ένα από τα λίγα έγκυρα ιστορικά περιοδικά. Στο υπόγειό της κατέβηκαν και μίλησαν ή συζήτησαν ο Κ. Θ. Δημαράς, ο Γιάννης Κακριδής, ο Νίκος Σβορώνος, ο Μανόλης Χατζηδάκης, ο Ελευθέριος Πρεβελάκης, ο Λίνος Πολίτης, η Ευγενία Χατζηδάκη, ο Μήτσος Παρτσάλιδης και άλλοι. Πολλοί άρχισαν τότε να μας βλέπουν διαφορετικά.

Οι αιτήσεις για εγγραφή μελών πολλαπλασιάστηκαν. Χρειάστηκαν αντιστάσεις για να μην χάσουμε τη φυσιογνωμία μας. Ανάλογες ήταν και οι αντιστάσεις όταν με τον πολλαπλασιασμό, από το 1981, των φορέων που ενίσχυαν τις ερευνητικές προσπάθειες, προγραμματίζαν διαλέξεις και γενικά φάνηκαν να δίνουν κάποιες οικονομικές διεξόδους σε νέους ερευνητές, παρατηρήθηκε κάποια κάμψη στην ανανέωση του ανθρώπινου δυναμικού της Εταιρείας. Κάμψη που βιώνόταν οδυνηρά όταν συνοδευόταν από απουσία βασικών στελεχών, που εργασιακές και άλλες υποχρεώσεις τους κρατούσαν μακριά. Ήταν, επίσης, η δικαιολογημένη κόπωση μερικών από μας, η απογοήτευση απ' ό,τι συνέβαινε γύρω μας. Ελάνθανε, μερικές φορές, και μια διαφορετική αντίληψη για την πορεία της Εταιρείας, κυρίως μεταξύ των εκπροσώπων της πρώτης και της δεύτερης γενιάς. Γιατί αντέξαμε ενώ γύρω μας τόσες και τόσες ανάλογες προσπάθειες δεν είχαν συνέχεια;

Δεν θα σταθώ παρά μόνο σ' ένα αίτιο. Νομίζω ότι η αντοχή της *EMNE* οφείλεται στην ιδιότυπη σχέση που έχουν τα μέλη της μεταξύ τους και μ' αυτό που αφηρημένα καλούμε *Μνήμονα*. Σχέση που επιτρέπει τη συναίσθηση, την ψευδαίσθηση έστω, ότι συμμετέχουμε σε κάτι συλλογικό, το οποίο, λίγο ή πολύ, μετράει για μας. Θα τολμούσα να πω, ένα ερωτικό κλίμα με την ευρύτερη έννοια του όρου.

Τα δύο τελευταία χρόνια η καμπύλη της Εταιρείας ανυψώθηκε έντονα γιατί είχαμε και πάλι την τύχη να έλθει κοντά μας, en bloc, μια άλλη ομάδα νέων ανθρώπων, η τρίτη γενιά του *Μνήμονα*. Η συγκινητική τους προσφορά να αναλάβουν εθελοντικά την ιστορική βιβλιογραφία του Νέου Ελληνισμού που εμείς, οι παλαιότεροι, αφού καλύψαμε 7 χρόνια (1973-1979) και 8.000 περίπου δημοσιευμένους τίτλους, δεν μπορούσαμε πλέον να συνεχίσουμε, τους συνέδεσε αμέσως με τις πιο ιερές παραδόσεις της Εταιρείας.

Δεν είναι όμως μόνον ο ζήλος τους, η ανιδιοτέλεια και ο συλλογικός τρόπος της δουλειάς τους που μας κάνουν να αισιοδοξούμε. Είναι, συγχρόνως, η ωριμότητά τους, το θάρρος της γνώμης τους, η διάθεση συνεργασίας με τις άλλες γενιές του *Μνήμονα*. Χωρίς αυτούς και τα όνειρά τους, ίσως δεν θα είχε ουσιαστικό περιεχόμενο ο καινούριος χώρος, πολύ περισσότερο διευρυμένος, που αποκτήσαμε για τις συναντήσεις μας. Η Εικοσαετία, επομένως, μας βρίσκει στην αναμονή κάποιων νέων αφετηριών, ίσως κάποιων άλλων σχέσεων.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ, Σε τόνους χαμηλούς

Ο *Μνήμονας* είναι παιδί της δικτατορίας. Και ως προς το αντικείμενό-του, τη νεοελληνική ιστορία, και ως προς τη βούληση συλλογικότητας που τον διακρίνει.

Πραγματικά, το πολιτικό κενό των χρόνων της δικτατορίας εξέθρεψε, σαν σε θερμοκοιτίδα, ένα σπέρμα που πάντως είχε κιόλας σχηματιστεί, την ανάγκη για αυτόνομη μελέτη του νεότερου ελληνισμού, ιδίως των πρόσφατων αιώνων: σχηματικά από τα 1800 και εξής. Όχι πια προέλευση του ελληνισμού — είτε από την αρχαιότητα, είτε από τους βυζαντινούς χρόνους — παρά αυτοτελής εξέταση όσων περιόδων επηρέαζαν άμεσα τη σημερινή υφή της κοινωνίας. Το ερωτηματικό της πολιτικής αποτυχίας βάραινε τις συνειδήσεις-μας, και η αναζήτηση των αιτιακών σχέσεων που μας οδήγησαν σ' αυτήν, μας ωθούσε σε μια ιστορική ενδοσκόπηση. Κάτι σαν εθνική αυτοκριτική. Όχι πια το ένδοξο, παρά το άδοξο παρελθόν. Η ιστορική περιέργεια κέρδιζε ολοένα σε έδαφος.

Όσοι δεν τα εβίωσαν αυτά, μπορούν εύκολα να τα πιστοποιήσουν. Νομίζω πως το πιο χαρακτηριστικό τεκμήριο είναι η έλξη που άσκησε η ιστορία σε άτομα που προέρχονταν από ποικίλους διαφορετικούς χώρους, νομικοί, αρχιτέκτονες, οικονομολόγοι, αλλά και σε ολόκληρους ομοειδείς κλάδους, όπως η κοινωνιολογία, οι πολιτικές επιστήμες, η φιλολογία. Καινούρια Αμερική, η ιστορική επιστήμη, δεχότανε και ενσωμάτωνε μετανάστες.

Αλλά είπαμε, παιδί της δικτατορίας και ως προς τη βούληση της συλλογικότητας. Εγνώρισα την εταιρεία αρκετά αργά, όταν πια είχε πάρει τη μορφή-της — μέσα του 1976, αν λογαριάζω σωστά. Οι σύλλογοι, οι εταιρείες βρισκόντουσαν τότε σε εξαιρετική άνθηση: πολιτικά κόμματα, συνδικαλιστικοί φορείς, πολιτιστικοί σύλλογοι. Περνούσαμε τ' απογεύματά-μας σε συνελεύσεις, σε γραφεία· πλέκαμε τα προσωπικά-μας όνειρα σε συλλογικά όργανα.

Έτσι, κάποιον βραδάκι, Τετάρτη βέβαια θα ήτανε, γύρω στις οκτώμιση, κατέβαινα τα σκαλιά της οδού Ισαύρων, ακροκοιτάζοντας απ' το τζάμι ανιχνευτικά. Είχα αργήσει, ερχόμουνα από άλλη συνέλευση. Το ότι ομιλητής, ένας άγνωστός-μου τότε, με γένια, ήταν ο Χρήστος Λούκος, παρακαλώ να το θεωρήσετε ως σύμπτωση. Το ότι μιλούσε για τα χρόνια της αντίστασης, όχι, αυτό δεν ήταν σύμπτωση.

Αυτή η παρεμβολή προσωπικών αναμνήσεων έχει τον λόγο-της. Παρά τη θερμή ατμόσφαιρα και τη φιλία που γρήγορα αναπτύχθηκε αμοιβαία, αισθανόμουν κάπως σαν καινούριος, σαν τρίτος. Και η απόσταση μου επέτρεπε να παρατηρώ, και προφανώς να με παρατηρούν. Οι σκέψεις λοιπόν που θα σας εκθέσω σήμερα, δεκαπέντε χρόνια δηλαδή αργότερα, στηρίζονται, και ίσως νομιμοποιούνται από εκείνην την αρχικήν απόσταση.

Από όλες τις συσπειρώσεις που γνώριζα, ο *Μνήμων* ήταν ο πιο αδύνατος, ο πιο έκκεντρος. Δεν είχε πολιτικό στόχο — εννοώ ως εταιρεία — κάτι που τον υποβάθμιζε στα μάτια-μου. Δεν είχε γερές προσβάσεις στην κοινωνία. Ήταν μια παρέα, το πολύ πολύ μια ομάδα. Αν τότε, το 1976, το 1977, το 1978, μου έλεγαν πως το 1992 θα γιορτάζαμε το εικοσάχρονό-του, ενώ άλλες κοινωνικές συσσωματώσεις θα είχαν σβήσει ή ολοκληρωτικά ατονήσει, θα γέλαγα — να το κρύψω; ειρωνικά θα γέλαγα.

Νά όμως που η καθημερινότητα, και λοιπόν η ιστορία, περπατάει πάντα πλαγιοδρομώντας. Ρόλος του ιστορικού είναι να προσπαθεί να κατανοήσει με αναλυτικά εργαλεία ό,τι ο μύθος παριστάνει έμμεσα — με τον *Δαβίδ* και τον *Γολιάθ* ή αν θέλετε, με τον *λαγό* και τη *χελώνα*.

Ωστόσο να μην τα φορτώνουμε όλα στον *Μνήμονα*. Οι ιστορικές σπουδές αναπτύχθηκαν αρκετά από τη μεταπολίτευση και ύστερα. Λόγου χάρη, το 1973 το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών απασχολούσε τρεις ερευνητές· σήμερα έχουν τουλάχιστον δεκαπλασιαστεί. Ανάλογα ή και περισσότερο έχουν αυξηθεί οι πανεπιστημιακές θέσεις. Παράλληλα έχει διευρυνθεί η παρουσία της ιστορίας γενικότερα· εννοώ τα συνέδρια, τα περιοδικά, τις ποικίλες εκδηλώσεις. Αν η κάμψη που παρατηρείται την τελευταία διετία, αν η τελείως πρόσφατη και υστερική στροφή προς την «εθνική» ιστοριογραφία ανατρέψουν αυτήν την πορεία, είναι νωρίς να το διακρίνουμε.

Ώστε λοιπόν τα εξωτερικά ερεθίσματα δεν έλειψαν. Ο *Μνήμων* είχε πεδίο δράσης. Η δική-του συμμετοχή, η δική-του ευθύνη, είναι ότι ανταποκρίθηκε στα ερεθίσματα, τα πολλαπλασίασε, και τα διοχέτευσε προς ειδικές κατευθύνσεις.

Γυρεύοντας να ονομάσουμε τα στοιχεία που όριζαν τη συμμετοχή, κινδυνεύουμε να γλιστρήσουμε στον αυτοέπαινο, και, το χειρότερο, στους κοινούς ρητορικούς τόπους. Θα περιοριστώ λοιπόν σ' ένα μονάχα στοιχείο· τους χαμηλούς τόνους. Ακόμα δηλαδή και σε στιγμές που οι συγκυρίες ευνοούσαν το ξεπέταγμα, τη γοργή ανάπτυξη, τη διεύρυνση του στόχου, ο *Μνήμονας* — δηλαδή εσείς, εμείς, εγώ — το απέφυγε. Προτίμησε τη γωνία-του, τις εργασίες υποδομής, τις υπόγειες διαδρομές. Δεν κρίνω, φυσικά· προσπαθώ απλώς να διαπιστώσω. Ωστόσο σήμερα, πιο απομακρυσμένος παρά ποτέ, και με τη χρονική προοπτική, διακρίνω νομίζω καθαρά, πως η εφεκτική ετούτη στάση είχε κάποια αδιαμφισβήτητα πλεονεκτήματα. Πρώτον δεν δημιούργησε ισχυρές αντιπαλότητες — ούτε εσωτερικές, ούτε από έξω. Και ύστερα απέτρεψε πρόσωπα, που ενδεχομένως να χρησιμοποιούσαν την εταιρεία για να διευρύνουν την ατομική-τους εμβέλεια. Γι' αυτό το τελευταίο ίσως μπορούμε να είμαστε και περήφανοι.

Όμως ο χαμηλός τόνος δεν οδήγησε ποτέ στην αναιμικότητα. Ήτανε πάντα συνδυασμένος με την επιμονή. Και με μία αίσθηση αντιπολίτευσης.

Ο τελευταίος αυτός όρος χρειάζεται κάποια διευκρίνιση. Δεν πρόκειται για μια ρητή αντιπολίτευση απέναντι σε συγκεκριμένες εξουσίες, ούτε έχει την πολιτική αυστηρά έννοια του κόμματος που διεκδικεί να κυβερνήσει αυτό. Την εννοώ με έναν τρόπο πιο θολό και υποδόρειο, θα έλεγα πιο κοντά στην ποιητική αντιπολίτευση: δημιουργία ενός μικρόκοσμου διαφορετικού, και ενδεχομένως καλύτερου από τον πραγματικών.

Τείνω να πιστέψω ότι ο συνδυασμός των δύο ετούτων στοιχείων, της αντιπολίτευσης και του χαμηλού τόνου ορίζει το πρόσωπο της εταιρείας, και για να μνημονεύσουμε τον Κ. Θ. Δημαρά, προσδιόριζε και τη στρατολόγηση νέων μελών ή, ακόμα, και των ομιλητών της Τετάρτης. Όσοι αποζητούσαν διευρυμένο κοινό, μικρόφωνο, δυνατότητες αντήχησης μας απέφυγαν. Εννοώ πάντα ως εταιρεία, ως *Μνήμονα* — γιατί και εμείς οι ίδιοι, ως άτομα, συχνά ποντάραμε και σε διαφορετικές επιλογές. Αλλά κρατήσαμε και ετούτη τη δυνατότητα ζωντανή.

Μπορεί βέβαια να μην ήταν οι ευτυχέστερες επιλογές· μπορεί σε κάποιες γενικές συνελεύσεις να υποστήριζα είτε να αποδεχόμενοι άλλες πρακτικές. Όμως τελικά η δοσολογία αποδείχθηκε βιώσιμη, και — δεν θα πρέπει να διαφωνείτε, μιας και ήρθατε ως εδώ — επιτυχής.

Χάρης ίσως στα χαρακτηριστικά-του αυτά, ο *Μνήμονας* κατόρθωσε να καλύψει έναν αδιεκδίκητο ως σήμερα από τα θεσμοθετημένα ιδρύματα χώρο. Θα τον ονόμαζα σχηματικά χώρο των μεταπτυχιακών σπουδών. Έδωσε τις δυνατότητες σε δυο με τρεις φουρνιές — ίσως και περισσότερες — νέων σχετικά ανθρώπων να παίζουν το ρόλο του μαθητή και του δασκάλου σε μη ακαδημαϊκά πλαίσια. Πύκνωσε κάποια ατμόσφαιρα που φυσιολογικά αραιώνει ανάμεσα στα θέσμια, ανάμεσα στο άλφα και το βήτα να πούμε συνέδριο, ανάμεσα στο ένα και το άλλο ίδρυμα, ανάμεσα στην έννοια του δασκάλου και του μαθητή.

Έτσι αν πρέπει να βρούμε κάποια αρετή αποκλειστικά δική-του, ο *Μνήμονας* ήταν, όλα αυτά τα είκοσι χρόνια, ένας χώρος που κράτησε σε εγρήγορση κάποιες συνειδήσεις, κάποιες τάσεις, κάποια όνειρα αν θέλετε. Κράτησε ζωντανούς επιστημονικά ανθρώπους που η κοινωνία δεν μπορούσε να τους κρατήσει μέσα από τους επίσημους θεσμούς-της. Ήταν μια δεξαμενή ανθρώπινου δυναμικού. Μικρή, αλλά ήταν.

Μένουν, βέβαια, οι προσωπικές ιστορίες. Και δεν είναι ούτε λίγες, ούτε ανεξάρτητες μεταξύ-τους. Τέμνονται σε πολλά σημεία· επιστημονικά — η διαμόρφωση του καθενός — και, βέβαια, ιδιωτικά. Το ότι αποκτήσαμε ένα συλλογικό όνομα, «οι Μνήμονες», δηλώνει το πώς μας αντιμετωπίζουν οι απέξω: Αυτό το θετικό κατάλοιπο της δικτατορίας και της πρώτης μεταπολίτευσης, τη βούληση για συλλογικότητα, ο *Μνήμονας* τη διατήρησε περισσότερο απ' ό,τι πολλές οργανώσεις που την επαγγέλλονταν ρητά. Ξέρω, όπως κι εσείς, ότι αυτό επιτεύχθηκε χάρη στον μικρό αριθμό, και ξέρω πάλι πως το ζητούμενο

— το πολιτικά ζητούμενο — είναι η ευρεία συλλογικότητα. Το αίτημα το κρατάμε, αν και τα σημεία της ατομικής θύελλας είναι πανταχού παρόντα — αν δεν ζούμε κιόλας μέσα στον τυφώνα. Όμως, έστω και τόσο, αισθάνομαι ευχαριστημένος, που έζησα τα ώριμα χρόνια-μου συντροφευμένος από συνάδελφους, που άκουσα το λόγο-τους και δέχθηκαν τον δικό-μου.

Θα με ενδιέφερε η ιστορία του *Μνήμονα* ως επιστημονικού χώρου. Πώς έβλεπε το αντικείμενό-της η παρέα του 1972, πώς ανανέωσε προοδευτικά τη ματιά-της, με ποιες τάσεις της ιστοριογραφίας συνδέθηκε, πόσο διαφέρουν μεταξύ-τους οι αλληπάλληλες γενιές, πόσο επηρέασε σαν συλλογικός χώρος, τι μερτικό κρατάει. Είκοσι χρόνια είναι αυτά.

Δεν είμαι βέβαια σε θέση να την κάνω αυτή την ιστορία — ούτε και θα άρμοζε. Αισθάνομαι όμως, και θα ήθελα να το πω, ότι και εδώ έχουμε μια πορεία που στα πρώτα χρόνια δεν άφηνε να διαφανεί η δυναμική-της. Λόγου χάρη οι πρώτες εργασίες στον *Μνήμονα* αφήνουν μια γέυση σταθερότητας περισσότερο παρά τομής. Βιβλιογραφία, αρχαιακή αναζήτηση, επίμονη τεκμηρίωση του γεγονότος. Όμως οι ομιλίες είχαν διαφορετικό στόχο: το 1976 το κοινό θέμα των συνανήσεων της Τετάρτης ήταν τα αντιστασιακά κινήματα του νέου ελληνισμού, διαχρονικά ιδωμένα. Η αντιπολιτευτική διάθεση πάντα, πάντα σε χαμηλό τόνο.

Αν ωρίμασε σε κάτι η ελληνική ιστοριογραφία τα τελευταία χρόνια, είναι ότι, αφού αποβάλαμε το «ένδοξο» παρελθόν, αποβάλαμε και το «άδοξο» — «ξενοκρατίες» και τα παρόμοια — και καταλήξαμε επιτέλους στο σκέτο παρελθόν. Έτσι, χωρίς εθνικούς ή ωφελμιστικούς, χωρίς ηθικούς ή πολιτικούς στόχους. Απλή περιέργεια: αυτό είναι η επιστήμη. (Το ότι οι επιστήμονες δεν πρέπει να κάνουν μόνο επιστήμη, το ότι κάθε λογής γνώση μάς ωριμάζει — γι' αυτό κι είναι πικρός ο καρπός-της — αυτό είναι άλλη ιστορία. Ας μην ανοίγουμε παρενθέσεις όμως).

Δεν ήταν, οπωσδήποτε, ούτε ο *Μνήμονας* ούτε η γενιά-μας που έστρεψε το βλέμμα-μας προς την καινούρια αυτήν κατεύθυνση. Ολόκληρη η ελληνική κοινωνία συνταράχθηκε στα χρόνια της δικτατορίας. Κοντά στο πραξικόπημα, που έδειξε πού οδηγούσε η ρητορική χρήση του «εθνικού» λόγου, ένας αντίστοιχος κλονισμός τράνταζε την αντίθετη όχθη. Αλλά για χρόνια η αριστερά, παρά τη διάσπασή-της, παρά τη χαμένη-της αθωότητα — ή αφέλεια — κρατούσε το επάνω χέρι. Η αρετή-της στάθηκε ότι έθρεψε και ανέχθηκε μια μικρή ομάδα — κάποια λιγοστά ίσως άτομα — που μπόρεσαν να συλλάβουν το διπλό κενό, και κατόρθωσαν έτσι να ανανεώσουν ριζικά τον ιστορικό λόγο. Ήταν η γενιά των άμεσων δασκάλων-μας.

Νομίζω πως ο *Μνήμονας* θέλησε να δεχθεί, και γρήγορα, αυτό το μάθημα. Μπόρεσε, γιατί δεν ήταν εύκολο, να συνταχθεί με την αγαθή μερίδα, αποφεύγοντας τους σκόπελους της εύκολης αντιπολιτευτικής ρητορείας στο

ιστορικό πεδίο. Καλλιέργησε επίμονα, και σταδιακά ενσωμάτωσε — δίχως να θαμπωθεί — τις νεωτερικές τάσεις, κρατώντας πάλι χαμηλό τον τόνο: δεν επιχείρησε να δείξει την εσωτερική-του ανανέωση, δεν εγκατέλειψε ούτε στιγμή τις τεκμηριωτικές-του αναζητήσεις. Το περιοδικό-μας πήρε έναν καινούριο χαρακτήρα: οι συναντήσεις της Τετάρτης επίσης. Η ταξινόμηση του Δημοτικού αρχείου Ερμούπολης κατέληξε, με τον καιρό, σ' ένα συνέδριο για τις Νεοελληνικές πόλεις.

Είναι φυσικό να την αγαπάμε την εταιρεία-μας — προέκταση του εαυτού-μας είναι. Τη φτιάξαμε με το προσωπικό-μας υστέρημα. Χαιρόμαστε τώρα στα γενέθλιά-της, και την καμαρώνουμε. Δεν είναι δικιά-μας δουλειά να πούμε αν ψήλωσε πολύ: μας αρκεί που ζει και μεγαλώνει. Να της ευχηθούμε — να ευχηθούμε σε εμάς δηλαδή, μέλη, παλιά μέλη, φίλους — η μαμά Ιστορία να μας φυλάει απ' το κακό και να μας χαρίζει τη σοφία-της. Πως, δηλαδή, ο κόσμος αλλάζει, και πως ο ρόλος των ιστορικών είναι να το συνειδητοποιήσουν και να το μεταδίδουν σε άλλους. Έτσι μόνο είναι «εθνικά» χρήσιμοι, ή καλύτερα, ανθρώπινα χρήσιμοι. Τίποτε άλλο.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, Εστία συλλογικότητας

Μια ομιλία στην εικοσαετηρίδα είναι διπλά υποκειμενική. Πρώτα γιατί έχει χαρακτήρα πανηγυρικού. Δεν είναι η στιγμή για αποτιμήσεις. Δεύτερο, γιατί αφορά μια ιστορία στην οποία εμείς οι ίδιοι έχουμε εμπλακεί. Επομένως η οπτική μας ορίζεται από τις εντυπώσεις μας και είναι μερική.

Τί είναι ο *Μνήμων* και η *Εταιρεία Μελέτης του Νέου Ελληνισμού*; Ας αρχίσουμε από το τί δεν είναι. Δεν είναι εταιρεία με σκοπό να αναλαμβάνει χρηματοδοτούμενα προγράμματα. Ούτε σκοπεύει στην καλλιέργεια της ελληνικότητας, ή στην προώθηση των εθνικών θεμάτων ούτε κάποιας άλλης ιδέας στην ιστορία. Ούτε ακόμη αποτελεί ένα πρόσχημα με στόχο την προώθηση των μελών της στην ακαδημαϊκή ιεραρχία, τη δημόσια προβολή τους ή έστω τη διευκόλυνση της συμμετοχής τους σε συνέδρια του εξωτερικού κτλ. Για το λόγο αυτό άλλωστε και έζησε μακριά από τη δημοσιότητα.

Τότε τί είναι: Ως ιστορικοί, ας δούμε τα πράγματα με τη χρονική σειρά τους. Έχει ειπωθεί, και είναι σωστό, ότι από τη δεκαετία του '70 σημειώνεται μια στροφή των ιστορικών σπουδών στον τόπο μας. Αρχίζει να συγκροτείται μια επιστημονική κοινότητα γύρω από ορισμένες ιστορικές κατευθύνσεις τις οποίες θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ως το ισοδύναμο της νέας ιστορίας στον τόπο μας. Οι αιτίες δεν χρειάζεται να επαναδιατυπωθούν εδώ. Στην

αφετηρία λοιπόν αυτής της εποχής, και μέσα από μια πορεία η οποία θα μπορούσε να έχει σταματήσει ή και να οδηγήσει αλλού, δημιουργείται ο *Μνήμων*.

Ποιό το επίπεδο της ελληνικής ιστοριογραφίας στις αρχές της δεκαετίας του '70; Τον ακαδημαϊκό ουρανό σκίαζε νέφος ιδεοληπτικής ιστορικής παραγωγής με υψηλούς ρητορικούς εθνικούς τόνους. Η ιδεολογική της αποτελεσματικότητα είχε βέβαια εξαντληθεί, και σ' αυτό είχε βοηθήσει και η εθνική ρητορεία της δικτατορίας. Παρ' όλα αυτά υπήρχαν πυρήνες σοβαρής ιστοριογραφικής εργασίας: Ζακυθινός, Βακαλόπουλος, Μανούσακας, άλλοι σπινθήρες εντός ή εκτός Πανεπιστημίου. Ωστόσο η εργασία τους δεν είχε μετατραπεί σε διαπροσωπική ερευνητική ηθική και δεν είχε επενδυθεί με θεωρητικές αξιώσεις. Περνώντας από τους δασκάλους στους μαθητές το παράδειγμα συνήθως κατέληγε σε μια κατακερματισμένη ιστορία, τεκμηριωτική επί μέρους ζητημάτων. Η αναλυτική αυτή προσέγγιση προβαλλόταν ως το θετικιστικό αντίβαρο στο επικρατούν παράδειγμα μιας ιστορίας συνθετικής στη μορφή της, ιδεοληπτικής όμως στο περιεχόμενό της, που καλλιεργούσε το επικρατούν ρεύμα. Επίγονοι του Λάμπρου εναντίον επιγόνων του Παπαρρηγόπουλου. Εδώ μπορούμε να σημειώσουμε μια από τις αφετηρίες του *Μνήμων*. Οι πρώτες εργασίες στο περιοδικό δείχνουν καλή ερευνητική προπαίδεια. Αντιτίθενται όμως στον περιορισμό των νέων ερευνητών στο στενό τους αντικείμενο και σε μια λειτουργία απλώς συλλογής πληροφοριών. Αυτή η αντιπαράθεση, προεξαγγελτικά θα διατυπωθεί ως εξής: «Ο ερευνητής περιορίζεται σε ένα θέμα, επιλέγει έναν τομέα, μια περιοχή, μια περίοδο, αλλά 'προσωρινά' — τον ενδιαφέρει συνεχώς ο συσχετισμός του θέματος με το σύνολο. Έχει στο νου του μια σύλληψη συνολική, που την επαληθεύει ή την διερευνά ως προς ένα τμήμα της»¹. Η αντίληψη για το σύνολο, δηλαδή ο συσχετισμός των επί μέρους ερευνών με μια γενικότερη σύλληψη της διαχρονίας (και γιατί όχι με μια νέα σύλληψη της νεοελληνικής ιστορίας;) καλλιεργούνταν εκείνη την περίοδο από έλληνες ιστορικούς που βρίσκονταν στο εξωτερικό. Τόσο εκείνους που είχαν ήδη παράγει έργο (Δημαράς, Σβορώνος) όσο και από νεώτερους τους που στη δεκαετία αυτή συμπλήρωσαν τις διατριβές τους μέσα στα πλαίσια διαφορετικών ιστοριογραφικών σχολών, αφενός της σχολής των *Annales* στη Γαλλία, αφετέρου δομολειτουργιστικών σχολών στις Αγγλοσαξωνικές χώρες. Όλα αυτά έρχονται στην Ελλάδα μέσα σε μια ατμόσφαιρα κοινωνιολογίζουσας ιστορίας και η εκτροπή προς αυτήν ήταν εύκολη.

Ο *Μνήμων* βρίσκεται στην τομή αυτών των κατευθύνσεων και εδώ φαίνεται να ανοίγει δύο μέτωπα. Προβάλλει αφενός μια ολιστική αντίληψη της διαχρονίας, σ' αυτό που ονομάζει «καθολική ιστορία», και τη θέση πως «βασικό κλειδί για την κατανόηση της νεοελληνικής ιστορίας είναι η γνώση του ιδεολογικού πλεόματος που επικρατεί σήμερα για το τί είναι ο ελληνισμός»². Προβάλλει αφετέρου έναν ισχυρό προσανατολισμό προς τις πηγές. Ο προσανα-

τολισμός αυτός λειτούργησε ως αντίβαρο στην κυριαρχία θεωρητικολογικών τάσεων και στην επιρροή που στη δεκαετία του '70 ακούσε η πολιτική επιστήμη και η κοινωνιολογία.

Η προσκόλληση στις πηγές δεν αποτελεί μόνο μεθοδολογικό πρόταγμα. Αποκτά ενεργητική μορφή η οποία ξεκινά από τη «διαπίστωση κενών σε επιστημονικά εργαλεία και έργα υποδομής» και την προσπάθεια να καλυφθούν αυτά τα κενά. Από εδώ απορρέει η σύνταξη της ετήσιας βιβλιογραφίας της νεοελληνικής ιστορίας — έργο δυσανάλογα βαρύ για τους ώμους της *Εταιρείας* και κανονικά έργο μιας υπηρεσίας — η αποδελτίωση των πρώτων εφημερίδων του νεοελληνικού κράτους, και η ταξινόμηση του Δημοτικού Αρχείου της Σύρου. Δραστηριότητες δηλαδή που αφορούν την υποδομή των ιστορικών ερευνών. Σήμερα δεν πρέπει να μετρηθούν οι προσδοκίες με το αποτέλεσμα, αν και όσα έγιναν χαρακτηρίζονται από υψηλή ποιότητα. Οι δραστηριότητες αυτές οφείλουν να κριθούν ως έκφραση μιας τάσης αναπλήρωσης θεσμικών λειτουργιών μέσω ενός ισχυρού βολонταρισμού, του «ερευνητικού ζήλου», που διακρίνει τα μέλη του *Μνήμονα*. Μιας τάσης συλλογικής και αφιλοκερδούς εργασίας.

Εδώ όμως από το ιστοριογραφικό στίγμα περνούμε στη θεσμική μορφή. Ο *Μνήμων* μέσα από το περιοδικό, τις συναντήσεις της Τετάρτης, την εκδοτική του σειρά και τις άλλες δραστηριότητες, λειτουργεί ως ένα πλαίσιο το οποίο επιδιώκει να συγκεντρώσει διαφορετικές ιστορικές συμβολές — και όχι μόνο ιστορικές αλλά και εκείνες που ακουμπούν στην ιστορία — τις οποίες φιλτράτει προς δύο κατευθύνσεις. Αφενός συγκερατώντας και μεταπλάθοντας, ως ομάδα, στοιχεία από όλες αυτές τις συνεισφορές, και από ορισμένες περισσότερο σε σχέση με άλλες. Αφετέρου διαχέοντας προς εκείνους τους οποίους φιλοξενεί ως ομιλητές ή ως αρθρογράφους, και προπαντός στους νεότερους, κριτήρια και αξίες ιστοριογραφικής προσέγγισης. Δηλαδή προς τα μέσα λειτουργεί ως χώρος αυτομόρφωσης των ίδιων των μελών του και εκπαίδευσης νεοτέρων ιστορικών. Μπορεί επομένως να κριθεί από την εξέλιξη του περιοδικού και προπαντός της ιστορικής γραφής των μελών του³. Λειτούργησε επίσης, και συνεχίζει να λειτουργεί ως άτυπο μεταπτυχιακό φροντιστήριο και ως περιβάλλον το οποίο δημιουργεί στους νέους ανθρώπους αίσθηση επιστημονικής κοινότητας και τους εθίζει στους κανόνες της. Και εδώ παρατηρούμε τάση αναπλήρωσης του κενού που αφήνουν τα Πανεπιστήμια, και στο σημείο αυτό μπορεί να επισημανθεί μια δεύτερη συμβολή του *Μνήμονα*. Πρόκειται για τη λειτουργία ενός χώρου συζήτησης χωρίς ακαδημαϊκές ιεραρχίες και ελεύθερου από επαγγελματικούς υπολογισμούς. Μέσω των συζητήσεων και της κριτικής των άρθρων από τη συντακτική επιτροπή, ο *Μνήμων* συνέβαλε στη διάδοση προς τα έξω αξιών που δημιούργησαν έναν ορίζοντα προσδοκιών για τη σύγχρονη ιστορική γραφή, για τις σχέσεις των ιστορικών με τις πηγές τους,

για την παρουσία και τη φυσιογνωμία του ιστορικού, για τους ρόλους εντός του επαγγέλματος.

Πρόκειται για την προβολή ενός παραδείγματος: «Η γνώση του παρελθόντος έχει νόημα ως δράση και στάση ζωής»⁴. Αν αθροίσουμε κοντά σ' αυτή τη φράση όλα όσα είπαμε ως τώρα, δηλ. το ιστοριογραφικό στίγμα του *Μνήμονα*, τη λειτουργία του ως χώρου εκπαίδευσης και αυτοεκπαίδευσης και τον έντονο ακτιβισμό στην δημιουργία έργων υποδομής, τότε βρισκόμαστε σε ένα κρίσιμο σημείο για να καταλάβουμε τί είναι ο *Μνήμονας*. Πρόκειται για τη δημιουργία μιας συλλογικότητας. Για την υποκειμενική της αίσθηση.

Ποιά είναι τα χαρακτηριστικά της συλλογικότητας και ποιοί είναι οι όροι κάτω από τους οποίους δημιουργούνται συλλογικές ταυτότητες; Εδώ, και για την περίπτωσή μας, θα επισημάνουμε πώς αυτό είναι ίσως το βασικό ερώτημα για να καταλάβουμε το χαρακτήρα του *Μνήμονα*, τη διάρκειά του και το εύρος των δραστηριοτήτων του. Κατ' αρχήν σ' ό,τι αφορά τον στενό πυρήνα του *Μνήμονα* πρόκειται για λειτουργία μιας γενιάς. Μπορούμε να εντοπίσουμε τρεις βαθμίδες ηλικίας. Στην ιδρυτική, σ' εκείνη που εισήλθε στο *Μνήμονα* γύρω στο 1978, και σε εκείνη που εισήλθε στα 1990-91. Την παρουσία μιας γενιάς τη συνοδεύει μια κοινή δομή αισθημάτων, έστω και αν έχουν διαφορετικό κοινωνικό χαρακτήρα. Για την πρώτη ηλικιακή βαθμίδα μπορούμε να επισημάνουμε πως δημιουργεί το *Μνήμονα* σε μια εποχή — τελευταία χρόνια της δικτατορίας και μεταπολίτευσης — κατά την οποία συγκροτούνται συλλογικότητες, τόσο στο πεδίο της πολιτικής όσο και της κουλτούρας.

«Το κύριο πρόβλημα, ο κοινός παρονομαστής των προσπαθειών είναι μια ενιαία σύλληψη του παρελθόντος. Η αναζήτηση του “από πού ξεκινήσαμε και πώς φτάσαμε εδώ που φτάσαμε”. Αυτό ονομάζουμε καθολική ιστορία»⁵. Η πρόταση αυτή του 1978 μας φέρνει στο συσχετισμό συγκυρίας, αντίληψης πολιτικής λειτουργίας και ιστοριογραφικής δραστηριότητας. Αναφερθήκαμε στη θέση ότι η ιστορία έχει νόημα ως δράση και στάση ζωής. Νομίζω επομένως ότι η άποψη πως η δημιουργία του *Μνήμονα* αποτελεί έναν τρόπο παρέμβασης στα κοινά — τουλάχιστον στην υποκειμενική της αίσθηση και στην ατμόσφαιρα της δεκαετίας του 1970 — δεν είναι μακριά από την αλήθεια. Ας θυμηθούμε την οπτική του τότε: αν η ιστορία με την ιδεολογική της μορφή χρησιμοποιείται από την πολιτική (τόσο της δεξιάς όσο και της αριστεράς), τότε γιατί η ιστορία ως γνώση του παρελθόντος δεν θα μπορούσε να γίνει ενεργός παράγων, όχι ως άμεση πολιτική δραστηριότητα, αλλά ως κατανόηση του ποιοί είμαστε, πού πᾶμε και τί θέλουμε; Ως παρέμβαση δηλαδή στη διαμόρφωση ιδεολογίας; Εδώ μπορεί να εντοπισθεί αυτή η ισχυρή αίσθηση ομάδας που χαρακτηρίζει το *Μνήμονα*, ισχυρότερη από οποιαδήποτε άλλη επιστημονική ομαδοποίηση, τουλάχιστον από όσες γνωρίσαμε στα χρόνια μας.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 το αίτημα αυτό εκφράζεται: «Ο λόγος που οι επιστήμονες ιστορικοί προσπαθούν να αρθρώσουν στον τόπο μας είναι ώριμος πια να δοκιμαστεί και έξω από τους χώρους όπου κατά παράδοση παράγεται»⁶. Ακολουθεί σειρά παρεμβάσεων: Το συμπόσιο για τη διδασκαλία της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση, τα συνέδρια για την πόλη, τη νεότητα και το Πανεπιστήμιο, η συμμετοχή στο πρόγραμμα ιστορικών ερευνών της νέας Γενιάς, η συζήτηση για τους φακέλλους. Και πάλι εδώ το ζήτημα δεν είναι αν τα αποτελέσματα υπήρξαν σύμμετρα με τις προθέσεις. Οι προθέσεις στοιχειοθετούν τα χαρακτηριστικά της συλλογικότητας του Μνήμονα.

Είκοσι χρόνια μετά την ίδρυση του *Μνήμονα* τόσο το ιστοριογραφικό όσο και το ιδεολογικό τοπίο έχει μεταβληθεί. Οι νέες μέθοδοι και προσεγγίσεις που με ζήλο ο νεαρός Μνήμων επεδίωκε να εγκλιματίσει έχουν διαδοθεί και από πολλούς δρόμους. Οι εστίες καλλιέργειάς του ως τα τελευταία χρόνια πολλαπλασιάστηκαν σε ερευνητικά ιδρύματα, πανεπιστήμια και προγράμματα. Σ' αυτά άλλωστε εντάχθηκαν, και σε επιτελικές θέσεις, μέλη της εταιρείας. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηριχτεί πως ο *Μνήμων* έπαψε να αποτελεί μια πρωτοπορεία όπως στη δεκαετία του '70. Τα *Ιστορικά*, με παρόμοιους προγραμματικούς στόχους, συνοδεύουν τον *Μνήμονα* από το 1983. Εξοκολουθεί να αποτελεί βεβαίως έναν από τους θεσμούς που υποβαστάζουν την επιστημονική κοινότητα της νέας ιστορίας. Ωστόσο θα χρειαζόταν να ανακαθοριστούν μερικές από τις βασικές έννοιες και προπαντός εκείνη που περισσότερο ακούστηκε όλα αυτά τα χρόνια. Η έννοια της καθολικής ιστορίας. Χωρίς εμπλουτισμό του θεωρητικού μας υπόβαθρου κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε, και μερικές φορές έχουμε οδηγηθεί, σε ένα είδος νατουραλιστικής ιστορίας. Εξάλλου το άνοιγμα, τα τελευταία χρόνια, στην οικονομική ιστορία, παρά τις σημαντικές εργασίες και το πεδίο που μας αποκάλυψε, συχνά οδήγησε σε έναν μονομερή οικονομισμό και σε ένα είδος γραφής αρκετά κλειστό στο αίτημα της καθολικής ιστορίας.

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως παρά την εξέλιξη της ιστορικής γραφής των μελών της εταιρείας, δεν υπήρξε σημαντική ανανέωση μετά τις βασικές θέσεις που διατυπώθηκαν το 1978. Αν και οι αφορμές δεν έλειψαν, απουσίασαν οι μεγάλες συζητήσεις και αντιπαραθέσεις. Αυτό βέβαια δεν οφείλεται μόνο στους χαμηλούς τόνους που υιοθέτησε ο *Μνήμονας*. Παρά την άνθιση των ιστορικών σπουδών μεγάλες συζητήσεις δεν υπήρξαν αυτά τα χρόνια. Συνταιριάζτηκαν σιωπηλά όλα με όλα. Η κριτική υπολειτούργησε.

Στην εικοσαετία που πέρασε άλλαξε επίσης το ιδεολογικό τοπίο. Η εποχή των συλλογικοτήτων φαίνεται να παρήλθε και ο *Μνήμων* μοιάζει περισσότερο με εξαίρεση. Αποτελεί όμως και επιβίωση; Έχουν πάψει να ισχύουν οι λόγοι για τους οποίους δημιουργήθηκε;

Θα ήθελα εδώ να καταθέσω κάποιες ανησυχίες. Ο νέος τρόπος με τον

οποίο η ιστορική έρευνα εντάσσεται στις οικονομικές και πολιτικές προτεραιότητες της κοινωνίας μας, φοβούμαι πως κινδυνεύει να ακυρώσει δύο από τα βασικά αίτηματα της δημιουργίας του *Μνήμωνα*. Ο τρόπος χρηματοδότησης της έρευνας και οι προτεραιότητες που πρυτανεύουν κάθε φορά, περιορίζουν το ιστορικό ενδιαφέρον στην προσφορά ιστορικής τεκμηρίωσης χωρίς λόγο στη συγκρότηση αυτού καθεαυτού του ερευνητικού αντικειμένου. Παρόμοιες προσαρμογές, που γίνονται δυνατές μέσω ακριβώς των ανοιγμάτων της νέας ιστορίας σε πολλαπλούς χώρους του κοινωνικού, της τεχνικής, της οικονομίας του περιβάλλοντος κλπ., κατακερματίζουν την ιστορική γνώση και ακυρώνουν το αίτημα της καθολικής ιστορίας. Το αίτημα της κατανόησης της διαχρονίας, του συνεχούς συσχετισμού του μέρους προς το όλο, ζητημάτων δηλαδή που βρίσκονται στις αφετηρίες του εγχειρήματος που δημιούργησε το *Μνήμωνα*. Συναφής με την ένταξη της ιστορικής έρευνας σε ευρύτερα δίκτυα ερευνών, είναι η υποταγή του ιστορικού λόγου στο ιδιόλεκτο των ερευνητικών προγραμμάτων. Ιδιόλεκτο που εκφράζει μια λογική αρκετά διαφορετική από την ιστορική και προτεραιότητες καθορισμένες γραφειοκρατικά και όχι μακριά από τις επικρατούσες ιδεολογικές επιλογές του οικονομικού μονισμού ή σ' ό,τι θεωρείται παραδεκτό στους κύκλους της χορηγίας (sponsorship). Ακόμη και αν οι ιστορικοί χρειάζεται να μεταμφιέσουν το λόγο τους για να είναι σύμφωνος με ό,τι επιβάλλεται, δεν παύουν να υπόκεινται σε μια μορφή αυτολογοκρισίας και ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας. Εκτός όμως από τους προσανατολισμούς της ιστοριογραφίας μας, το πλαίσιο αυτό γίνεται καταναγκαστικότερο αν πάρουμε υπόψη μας τις αυξανόμενες δυσκολίες των νέων ανθρώπων με ταλέντο και έφεση να ενταχθούν στους θεσμούς ιστοριογραφικής παραγωγής, στα Πανεπιστήμια, στα Ιδρύματα, να λάβουν υποτροφίες κτλ. Να ακολουθήσουν δηλαδή δρόμους που καθορίζονται με αυτονομία από την εσωτερική συζήτηση της επιστήμης μας, στους οποίους οι νέοι ερευνητές μοπλιάζουν τη δική τους αίσθηση των πραγμάτων. Και θα άξιζε εδώ να συγκρίνουμε τις διαφορετικές επαγγελματικές προοπτικές των τριών ηλικιακών βαθμίδων κατά τη στιγμή της ένταξής τους στο *Μνήμωνα*. Οι αυξανόμενες δυσκολίες των νέων ερευνητών να βρουν μια θεσμική εστία ίσως βαρύνει στην ηλικιακή ανανέωση του *Μνήμωνα*.

Μια δεύτερη ανησυχία αφορά την επανεμφάνιση των εθνικών ιδεοληψιών, ακριβώς με μορφή στην οποία η νέα ιστορία είχε αντιπαραταχθεί. Δεν πρόκειται μόνο για τη διοχέτευση πόρων προς την έρευνα όσων ορίζονται ως εθνικά θέματα ενώ ιδρύματα και προγράμματα ιστοριογραφικής παραγωγής έκλεισαν. Πρόκειται επίσης για την οπισθοδρόμηση στη διδασκαλία της ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση, για τον τόνο και το περιεχόμενο που δίδεται στην ιστορία από τα μαζικά μέσα ενημέρωσης, προπαντός για το είδος του ιστορικού λόγου που διαχέεται στην κοινωνία.

Από την άποψη αυτή ένα πεδίο ελεύθερης συζήτησης, στο οποίο αναλύονται οι ιδεολογικές επιδρομές στο χώρο της ιστοριογραφίας, όπου καλλιεργείται το αίτημα της καθολικής ιστορίας, η σύζευξη θεωρίας και έρευνας, τέλος μια εστία συλλογικότητας πέρα από την επαγγελματική περιχαράκωση και την ιδιώτευση είναι πραγματικά αναγκαία.

1. *Μνήμων* 7 (1978-1979) 319.
2. Στο ίδιο, σ. 320.
3. Ένα παράδειγμα αυτής της εξέλιξης, που επιλέχθηκε επειδή αφορά το ίδιο θέμα σε δύο διαπραγματεύσεις που έγιναν με απόσταση μιας δεκαετίας, είναι τα δύο άρθρα του Χρήστου Λούκου για τους Μαυρομιχαλάους: *Μνήμων* 4 (1974) 1-110 και *Τα Ιστορικά* 2 (1984) 283-296.
4. *Μνήμων* 11 (1987) 420.
5. *Μνήμων* 7 (1978-1979) 319.
6. *Μνήμων* 11 (1987) 420.

ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Έτσι είδαμε το *Μνήμονα*

Ἄν ξεφυλλίσει κανείς τὸ μητρώο τῶν μελῶν τοῦ *Μνήμονα*, θὰ διαπιστώσει αὐξημένη συχνότητα ἐγγραφῶν στὸ διάστημα 1977-1978, ὅταν δηλαδή ἡ Ἑταιρεία ἀριθμοῦσε 5-6 χρόνια ζωῆς. Τὰ νέα μέλη, ἀνάμεσα στὰ ὅποια ἤμουν καὶ ἐγώ, εἴμαστε φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Παρόλο ποῦ δὲν εἴχαμε καθόλου τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀποτελούσαμε μιὰ ομάδα, οἱ παλιότεροι πολὺ γρήγορα ἄρχισαν νὰ μᾶς βλέπουν ἔτσι, καὶ συχνὰ ἀναρωτιῶνταν τί ἦταν αὐτὸ ποῦ μᾶς ὀδήγησε τότε στὸ *Μνήμονα*, μιὰ καὶ παρόμοια, μαζικὴ — τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν — εἰσροὴ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο δὲν ἐπαναλήφθηκε παρὰ μόνο πρόπερσι, ὅποτε πάλι μιὰ ομάδα φοιτητῶν εἰσέβαλε ὀρμητικὰ μὲ τὸ ἴδιο κέφι καὶ τὴν ἴδια διάθεση, ποῦ εἴχαμε ἐμεῖς τότε. Δὲν μπορῶ νὰ γνωρίζω βέβαια τί ὀδήγησε τοὺς νεώτερους στὸν *Μνήμονα*. Μπορῶ ὅμως νὰ διηγηθῶ τὴ δική μας ἱστορία, νὰ δῶ τοὺς ἑαυτοὺς μας πάνω σὲ μιὰ ὀθόνη, ὅσο γίνεται πιὸ καθαρά, χρησιμοποιώντας τὸ πλεονέκτημα, ποῦ προσφέρει πάντα μιὰ καλὴ θέση, στὴ σωστὴ ἀπόσταση, οὔτε πολὺ κοντὰ οὔτε πολὺ μακριὰ. Εἴκοσι χρόνια μετὰ τὴν ἱδρυση τοῦ *Μνήμονα* καὶ σχεδὸν δεκαπέντε ἀπὸ τὴ στιγμή ποῦ ἐμεῖς γίναμε μέλη του, μποροῦμε νὰ λύσουμε, νομίζω, τὴν ἀπορία τοῦ Λούκου, τοῦ Λάππα, τοῦ Πολίτη, τοῦ Σκλαβενίτη. Χωρὶς νὰ θέλω νὰ τοὺς ἀπογοητεύσω, πρέπει νὰ πῶ ὅτι ἡ εὐκολία, μὲ τὴν ὁποία μᾶς κατέκτησαν δὲν ὀφειλόταν μόνο στὴν προσωπικὴ τους γοητεία. Δὲν εἶναι ἐπίσης καθόλου βέβαιο, ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἀναπόφευκτη συνάντηση μεγάλων καὶ φωτεινῶν πνευμάτων. Ἀμφιβάλλω πολὺ τέλος ἂν εἴμαστε γεννημένοι ἱστορικοὶ καὶ ἂν ἦταν

μοιραῖο ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ τοὺς συναντήσουμε. Φαίνεται ὅτι ἦσαν ἱστορικοὶ οἱ λόγοι ποὺ μᾶς ἔκαναν ἱστορικούς. Δὲν εἶναι βέβαια ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἴδιοι οὔτε τοὺς ὀδηγοῦν τὰ ἴδια κίνητρα. Ἄς μὲ συγχωρέσουν λοιπὸν ὅσοι ἀπὸ τοὺς φίλους αὐτῆς τῆς — ἅς τὴν ποῦμε — ομάδας δὲν θὰ δοῦν τὴν ἐντελῶς προσωπική τους εἰκόνα σ' αὐτὴ τὴν ὁθόνη*. Νομίζω ὅμως ὅτι συμφωνοῦμε σὲ ἕνα σημεῖο: ἀπὸ τῆ μιᾶ ἢ διάθεση νὰ ἐξιδανικεύουμε τὸ παρελθὸν μας, ἰδιαίτερα, ὅταν μιλάμε γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ εἴμαστε πολὺ νέοι, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἢ ἐπαγγελματικὴ διαστροφή, μᾶς κάνει νὰ βλέπουμε τὸ παρελθὸν ὡς σύνολο καὶ ὄχι ὡς τυχαῖες πράξεις τυχαίων προσώπων.

Ἡ σχέση μας λοιπὸν μὲ τὸν *Μνήμονα* δημιουργήθηκε μέσα στὸ συγκεκριμένο κλίμα τῆς περιόδου ἐκείνης, τὸ ἴδιο κλίμα ποὺ διαμόρφωσε καὶ ἐμᾶς τοὺς ἴδιους ὡς προσωπικότητες, ὅπως καὶ πολλοὺς ἄλλους τῆς ἴδιας γενιᾶς. Πέρασαμε τὰ φοιτητικὰ μας χρόνια κατὰ τὴν περίοδο τῆς μεταπολίτευσης. Μαθητὲς τὰ προηγούμενα χρόνια τῆς χούντας, βρεθήκαμε στὸ Πανεπιστήμιο τὸν καιρὸ ποὺ ὅλα τὰ ὄνειρα ζητοῦσαν ἐκδίκεση. Εἴμαστε ἄνθρωποι μὲ ἀνησυχίες. Δὲν εἴμαστε τὸ πρότυπο τῶν καλῶν φοιτητῶν, ἀφοῦ ἡ στάση μας ἀπέναντι στὰ πράγματα ἦταν κατ' ἀρχὴν στάση ἀμφισβήτησης. Οὔτε κακοὺς φοιτητὲς θὰ μπορούσε ὅμως κανεὶς νὰ μᾶς χαρακτηρίσει. Προσπαθοῦσαμε ἀπλῶς νὰ βροῦμε τὸν ἑαυτὸ μας ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ ἢ συνδικαλιστικὴ δραστηριότητα καὶ στὸ διάβασμα, ἀνάμεσα στὸ κυνήγι τῶν χουντικῶν καθηγητῶν καὶ τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἀντικειμένου, ποὺ θὰ μᾶς προκαλοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον. Δίναμε μεγάλη σημασία στὴν ἐνασχόληση μὲ τὰ κοινά. Ὅλα τὰ προβλήματα πιστεύαμε, ὅτι μπορούσαν νὰ ἀναλυθοῦν μὲ κοινωνικοὺς ὅρους καὶ νὰ λυθοῦν μὲ συλλογικὴ δράση. Ἀνώδυνα καὶ ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς κρίναμε τὰ πάντα καὶ πιστεύαμε, ὅτι ὁ κόσμος εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ ἀλλάξει, ἀρκεῖ νὰ τὸν ἀναλύαμε ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς καὶ νὰ τὸν ἐρμηνεύαμε. Μᾶς ἐνδιέφερε ἡ ὀργάνωση τῶν σπουδῶν μας, μᾶς ἐνδιέφερε τὸ ἦθος τῶν καθηγητῶν μας, μᾶς ἐνδιέφερε τί γινόταν γύρω μας γενικά. Τὸ Πανεπιστήμιο τότε, προσπαθοῦσε νὰ περισωθεῖ κολακεύοντάς μας. Συμμετείχαμε στὶς ἀποφάσεις πρὶν αὐτὸ θεσμοθετηθεῖ, καὶ σὲ μερικὲς περιπτώσεις μάλιστα εἴμαστε ἀπολύτως κυρίαρχοι, μὲ ὅλες τὶς συνέπειες, καλὲς ἀλλὰ καὶ κακὲς.

Οἱ περισσότεροὶ παρακολουθοῦσαμε τὸ ἱστορικὸ-ἀρχαιολογικὸ τμήμα, ποὺ ἦταν περισσότερο ἀρχαιολογικὸ παρά ἱστορικὸ. Παρακολουθοῦσαμε μὲ ἐνδιαφέρον τὰ μαθήματα ἱστορίας ἰδιαίτερα τῆς νεοελληνικῆς, τὰ μαθήματα στὴν Ἑταιρεία Σπουδῶν τῆς Σχολῆς Μωραΐτη, παράλληλα ὅμως συμμετείχαμε σὲ ἀνασκαφὲς τὸ καλοκαίρι ὡς ἀπαραίτητο στοιχεῖο τῶν σπουδῶν μας. Ἡ ὀργάνωση τοῦ τμήματος καὶ οἱ ἀνησυχίες μας, ἔστρεψαν στὴν ἀρχὴ ἀρκετοὺς ἀπὸ μᾶς στὴν ἀρχαιολογία. Ἡ ἱστορικὴ ἀνάλυση τῶν πραγμάτων ὅμως ἦταν μέσα στὴ ζωὴ μας, ἡ ἱστορία ἦταν τὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴν ἐρμηνεία ὅλων τῶν θεμάτων, πανταχοῦ παρούσα σὲ κάθε συζήτηση. Ὁ κοινωνικὸς μας

περίγυρος άλλωστε μᾶς ώθοϋσε στην ἴδια κατεύθυνση. Οἱ προθήκες τῶν βιβλιοπωλείων προέβλεπαν σταθερὰ ἐκδόσεις μελετῶν τῆς σύγχρονης ἱστορίας, ἀναλύσεις τῆς ἐξέλιξης τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Κάθε σκεπτόμενος ἄνθρωπος ἦταν ἐνήμερος γιὰ τὶς ἐκδόσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Οἱ ἐφημερίδες δημοσίευαν συνεντεύξεις Ἑλλήνων ἱστορικῶν μὲ ἀντικείμενο θέματα τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορία μὲ ἄλλα λόγια ἦταν «τῆς μόδας». Καὶ μάλιστα ὄχι ἡ ἱστορία τῶν γεγονότων, ἀλλὰ ἡ ἱστορία ποὺ ἀνέλυε κοινωνικούς καὶ οἰκονομικούς μηχανισμούς, ἡ ἱστορία ποὺ συγγέονταν πολλές φορές μὲ τὴν κοινωνιολογία — ἡ εἰδικότητα τοῦ συγγραφέα, θυμᾶμαι, ἦταν τὸ λιγότερο ποὺ μᾶς ἐνδιέφερε —, ἡ ἱστορία ὄχι ὅλων τῶν περιόδων ἀλλὰ εἰδικὰ ἡ νεοελληνική. Λὲς καὶ ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ ἔπαιρνε ἐκδίχηση γιὰ τὸν παραγκωνισμό της, ὅπως καὶ τόσα ἄλλα πράγματα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὰ καὶ ἴσως πίσω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἔπαιρνε ἐκδίχηση πρῶτα-πρῶτα ἡ ἀριστερὴ ἰδεολογία. Ἐμεῖς διαβάζαμε τότε πολὺ, ὅ,τι κυκλοφοροῦσε, λογοτεχνία, πολιτικὴ, φιλολογία, ἱστορία. Εἴχαμε πάντως ἀδυναμία στὴ θεωρία, στὰ ὀλοκληρωμένα σχήματα, μᾶς ἐνδιέφερε τὸ συμπέρασμα περισσότερο ἀπὸ τὴν τεκμηρίωση, εἴμαστε δογματικοὶ παρόλο ποὺ διακηρυσσάμε τὸ ἀντίθετο. Ἔτσι ἀντέχαμε νὰ διαβάζουμε ὀγκώδη βιβλία χωρὶς ἰδιαίτερη κριτικὴ διάθεση. Ἦταν σὰν νὰ προσπαθοῦσαμε νὰ βροῦμε τὴν ἀπάντηση σὲ ὅλα, νὰ καταλάβουμε πῶς εἶχε διαμορφωθεῖ ὁ κόσμος γύρω μας, ὥστε νὰ μπορέσουμε νὰ τὸν ἀλλάξουμε. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα λοιπὸν ὀδηγηθήκαμε στὴν ἐπιλογή τοῦ ἀντικειμένου μας καὶ τὸ ἀγαπήσαμε. Ἴσως νὰ λειτουργήσαμε μὲ βάση τοὺς κανόνες τῆς ὁμαδικῆς ψυχολογίας περισσότερο ἀπὸ γενιὲς ἄλλων ἐποχῶν.

Σὲ ἓνα ὑπόγειο στὴν ὁδὸ Ἰσαύρων εἶχε τὴν ἔδρα τῆς τότε μιὰ Ἑταιρεία νέων ἱστορικῶν, ποὺ ἐξέδιδε τὸ περιοδικὸ *Μνήμων*. Τὴν ἀποτελοῦσαν ἄνθρωποι μὲ μεράκι ποὺ εἶχαν στρατεύσει τὸν ἑαυτὸ τους σ' αὐτὸ ποὺ ἀγαποῦσαν, παλεύοντας μέσα σὲ συνθήκες καθόλου εὐκόλες καὶ γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης τους γενικὰ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ καθενὸς ξεχωριστά. Εἶχαν ἀποφασίσει νὰ λειτουργήσουν ἔξω ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους θεσμούς, νὰ διεκδικήσουν τὴν ἐλευθερία στὴν ἄσκηση τῆς ἐπιστήμης τους, νὰ διαμορφώσουν ἀπόψεις γιὰ τὰ ζητήματα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, νὰ μεταφέρουν στὴν Ἑλλάδα ἀντιλήψεις ἄγνωστες ὡς τότε γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη.

Γύρω στὰ 1977-78 καὶ ἐνῶ εἶχε καταλαγιάσει κάπως τὸ πάθος τῶν πολιτικῶν ἢ συνδικαλιστικῶν δραστηριοτήτων, οἱ τροχιές μας συναντήθηκαν. Γιὰ μᾶς ὁ σύλλογος αὐτὸς συνδύαζε τὴ συλλογικότητα μὲ τὴν ψύχραιμη ἐπιστημονικὴ σκέψη. Εἴχαμε ἀρχίσει πιά νὰ ἀμφισβητοῦμε τὰ ὀλοκληρωμένα σχήματα, μᾶς ἐνδιέφερε καὶ ἡ τεκμηρίωση, πολλές φορές περισσότερο ἀπὸ τὸ συμπέρασμα, συνειδητοποιοῦσαμε σιγά-σιγά τὴ γοητεία τῆς ἐπιστήμης. Ὅταν μᾶς προσέγγισαν λοιπὸν στὸ Πανεπιστήμιο μὲ μιὰ παρουσίαση τῆς ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστοριογραφίας εἴμαστε ἤδη ὠριμοὶ νὰ ὑποκύψουμε στὸν πειρα-

σμό. Ἐμεῖς ἄλλωστε τοὺς εἶχαμε καλέσει. Ἡ ἐπαφή μαζί τους συνέπεσε γιὰ μᾶς μὲ τὴν ἐπιλογή τῆς ἱστορίας ὡς ἀντικειμένου μελέτης. Ἴσως νὰ ἐπρόκειτο καὶ γιὰ κάτι παραπάνω ἀπὸ σύμπτωση. Αὐτὸ πού οὕτως ἢ ἄλλως ἦταν μέρος τῆς ζωῆς μας ἀποφασίσαμε νὰ τὸ κάνουμε ἐπάγγελμα. Γίναμε μέλη τοῦ *Μνήμονα* τελείως φυσικά, χωρὶς νὰ προηγηθεῖ καμιὰ εἰδικὴ συζήτηση ἢ σκέψη.

Μὲ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ *Μνήμονα* εἶχαμε πολλὰ κοινά. Ἦσαν ἄνθρωποι σχεδὸν δέκα χρόνια μεγαλύτεροι ἀπὸ μᾶς, εἶχαν δηλαδὴ τὴν ἡλικία μὲ τὴν ὁποία ἡ γενιά μας μποροῦσε νὰ ταιριάζει, γιὰτὶ οἱ κοινωνικὲς ἐμπειρίες, οἱ προσλαμβάνουσες παραστάσεις, πού εἶχαν δεχθεῖ γενικά, δὲν εἶχαν σημαντικὲς διαφορὲς ἀπὸ τίς δικές μας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἦσαν φορεῖς νέων ἀντιλήψεων γιὰ τὴν ἐπιστῆμη τῆς ἱστορίας, πού μᾶς συγκινοῦσαν ιδιαίτερα. Δὲν ἦταν ὅμως μόνο αὐτὰ τὰ στοιχεῖα πού μᾶς συνέδεαν. Μὲ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς εἶχαμε παρόμοιους πολιτικὸς προβληματισμούς, εἶχαμε τὰ ἴδια γοῦστα περίπου στὴ μουσικὴ, ἀγαποῦσαμε τὸ ἴδιο τὴν ταβέρνα καὶ τὸ κρασί. Μὲ ἄλλα λόγια εἶχαμε τὸν ἴδιο τρόπο ζωῆς. Τέλος, ἐνστερνιζόμαστε τίς ἴδιες ἀρχές, θεωροῦσαμε τὴ συλλογικότητα ἀξία, τὴν ἐντιμότητα καὶ τὸ ἦθος ἀπαραίτητα συστατικὰ τοῦ καλοῦ ἐπιστήμονα. Ἡ ἀναρίχηση χωρὶς ἀρχές, σὲ θέσεις ἀκαδημαϊκῆς ἢ ἄλλης, ἦταν ἀξία χλευασμοῦ καὶ γι' αὐτοὺς καὶ γιὰ μᾶς.

Πέρα ἀπὸ τὰ κοινὰ ὅμως ὑπῆρχαν καὶ διαφορὲς ἀνάμεσά μας. Ὁριμοὶ ἐπιστημονικά αὐτοί, μᾶς καθοδηγοῦσαν ὑποκαθιστῶντας κατὰ κάποιον τρόπο τίς ἀνύπαρκτες τότε μεταπτυχιακὲς σπουδές. Μᾶς ἀντιμετώπιζαν ὡς ἴσους καὶ ἡ βοήθειά τους ἔφτανε κάποτε στὸ σημεῖο τῆς ὑπερπροστασίας. Μᾶς κακομάθαιναν δηλαδὴ ἔφταναν σὲ μᾶς γνώσεις ἔτοιμες, γιὰ τίς ὁποῖες θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαμε ἀγωνιστεῖ περισσότερο. Δὲν νομίζω ὅτι τοὺς ἔχουμε ἀνταποδώσει οὔτε στὸ ἐλάχιστο τὸν ἀριθμὸ τῶν δελτίων, πού μᾶς ἔχουν δώσει καὶ φυσικά ξέχουρου λιγότερα γράμματα ἀπ' αὐτούς. Δὲν εἶχαμε ἐξάλλου τὸν φανατισμὸ τῶν παλαιότερων, δὲν στρατευόμαστε μὲ τὸ ἴδιο πάθος σὲ μιὰ ὑπόθεση, δὲν ξενοχτούσαμε γιὰ τὸν *Μνήμονα* μὲ τὴν ἴδια ζέση ὅπως αὐτοί. Παιδιὰ μιᾶς καταναλωτικῆς ἐποχῆς, δὲν ξεπεράσαμε νομίζω τὸν κονφορμισμὸ μας τελικά, ἴσως γιὰτὶ τὰ πράγματα μᾶς ἦρθαν πολὺ εὐκόλα, τὰ δύσκολα ὑπῆρχαν πάντοτε ἄλλοι νὰ τὰ ἀντιμετωπίσουν.

Ἀρχίσαμε λοιπὸν νὰ παρακολουθοῦμε τίς ὁμιλίες στὸν *Μνήμονα*, γίναμε καὶ ἐμεῖς ὁμιλητές, καὶ τὸ πιὸ σημαντικό ἀρχίσαμε νὰ συμμετέχουμε στὶς συλλογικὲς του δραστηριότητες. Οἱ ἀποστολὲς στὴν Ἐρμούπολη π.χ. ἔχουν τὴ δική τους ἱστορία. Ἐμεῖς, ὡς μαθητευόμενοι μάγοι ταξινομοῦσαμε ἕνα ἀρχεῖο, γιὰ πρώτη φορὰ στὴ ζωὴ μας ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Χρ. Λούκου καὶ τοῦ Ἀλέξη Πολίτη. Μαθαίναμε λίγο ἀστοῦ κασίδη τὸ κεφάλι, ὅπως λένε, πράγμα πού πλήρωσε ἀργότερα ὁ Λοῦκος καὶ ἡ Πόπη Πολέμη, ὅταν ἀγωνίστηκαν σκληρὰ γιὰ νὰ ἐνοποιήσουν τὰ δελτία μας καὶ νὰ προκύψει ἕνας κατάλογος τοῦ ἀρχείου. Ἡ συμμετοχὴ μας στὶς ἀποστολὲς εἶχε τὴν ξεχωριστὴ γοητεία τῆς δου-

λειᾶς σὲ ἓνα δημοτικὸ ἀρχεῖο, πού ἔχει μιὰ ἐνότητα, ὅπου βλέπεις τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων στὸ παρελθὸν νὰ περνᾷ μπροστά σου σὰν πράξη καθημερινή, πολὺ συνηθισμένη καὶ φυσική. Οἱ ἐνέργειες τῶν ἱστορικῶν, ὑποτίθεται, προσώπων συνέθεταν πολλὲς φορὲς ἱστορίες πρὸς ἐνδιαφέρουσες ἀπὸ ἓνα πετυχημένο ἀνεκδοτο μὲ πρωταγωνιστὲς ἀνθρώπους σημερινούς. Γὰ σχόλια μεταξὺ ἀστείου καὶ σοβαροῦ, γιὰ τὴ χρησιμότητα κάποιων ἐγγράφων ἔθεταν σὲ δοκιμασία τὴν παροιμιώδη ὑπομονὴ τοῦ Λούκου, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ ἀπαντᾷ στὴν ὁποιαδήποτε ἐρώτησή μας χωρὶς νὰ ἐκνευρίζεται. Εἴμαστε κακομαθημένοι, εἴμαστε ὅμως καὶ πολὺ συνεπεῖς. Τηροῦσαμε τὸ πρόγραμμα ἀπολύτως. Καὶ τὸ πρόγραμμα ἦταν πολὺ βαρὺ, δὲν περιελάμβανε μόνο τὴ δουλειὰ στὸ ἀρχεῖο, μὲ ὅλες τὶς δυσκολίες της, συνεχίζοταν στὴ θάλασσα, καὶ στὴν ταβέρνα μέχρι τελικῆς πτώσεως. Γιατὶ πέρα ἀπὸ τὴ γοητευτικὴ γνωριμία μὲ αὐτὸ πού λέγεται ἀρχεῖο, οἱ ἀποστολὲς στὴν Ἑρμούπολη εἶναι συνδεδεμένες μὲ τὴν καλὴ παρέα, τὴ συζήτηση, τὸ τραγοῦδι καὶ τὶς βόλτες τὰ βράδια. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ξεκίνησε καὶ τὸ πρόγραμμα γιὰ τὴν ἀποδελτίωση τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς τῆς Ἀντιβασιλείας, ὅπου συμμετεῖχαν τὰ ἴδια περίπου πρόσωπα. Ἀκολουθῆσαν καὶ οἱ ἐργασίες στὴ βιβλιοθήκη τῆς Ἑρμούπολης καὶ ἄλλες ἐργασίες, ὅπου τὸ κλίμα ἦταν πάντοτε τὸ ἴδιο.

Σιγά-σιγά διαμορφώσαμε συγκεκριμένες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν ὅρισμό τῆς ἐννοίας «Ἐπιστήμη» καὶ γιὰ τὸ ρόλο τοῦ ἱστορικοῦ μέσα στὴν κοινωνία πού ζεῖ. Ἡ ἐπιστήμη δὲν ὀριζόταν γιὰ μᾶς μόνο ὡς συστηματικὴ ἐργασία μὲ στόχο τὴν παραγωγή μιᾶς δημοσίευσης. Πέρα ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μας συμβολὴ στὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας, δὲν θεωροῦσαμε καθόλου ἄχρηστη καὶ ἀσήμαντη μιὰ συζήτηση σὲ ὅποιονδήποτε χώρο, ἀπὸ τὴν ὁποία ὄλοι κερδίζαμε κάτι, πού δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ περάσει στὸ χαρτί γιὰ νὰ ἔχει ἀξία. Αὐτὸ τὸ νόημα εἶχαν ἄλλωστε καὶ ἔχουν οἱ ὁμιλίες στὸν *Μνήμονα*. Ὁ σκοπὸς δὲν ἦταν μόνο νὰ ἀκούει καὶ νὰ συζητεῖ κανεὶς αὐτὸ πού εἰδικὰ τὸν ἐνδιέφερε, ἀλλὰ νὰ ἀκούει καὶ νὰ συζητεῖ τὴ μέθοδο, τὸν τρόπο σκέψης τοῦ ὁμιλητῆ. Νὰ συγκεντρώνει πληροφορίες ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἔχει, ὅσο γίνεται, πρὸς συνολικὴ εἰκόνα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Ἐπιστήμη δὲν ἦταν μόνο ἡ τεχνικὴ διαδικασία παραγωγῆς ἐπιστημονικῶν ἐξειδικευμένων προϊόντων, ἦταν καὶ μιὰ προσπάθεια γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ παρελθόντος ὡς συνόλου, μὲ τελικὸ σκοπὸ τὴν κατανόηση τοῦ παρόντος. Ὅσο κι ἂν αὐτὸ μοιάζει κοινοτοπία, σκέψη βγαλμένη ἀπὸ ἐγχειρίδιο-εἰσαγωγή στὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη, ἀποτελοῦσε καθημερινὸ βίωμα. Γιὰ μᾶς ὁ ἐπιστήμονας δὲν ἦταν ἓνας ἄνθρωπος κλεισμένος στὸν γυάλινο πύργο του, στὴν ἀσφάλεια τῶν χαρτιῶν καὶ τῶν βιβλίων του. Μᾶς ἀπασχολοῦσε πολὺ ἡ ἱστορικὴ συνείδηση, οἱ ἀντιλήψεις σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία, πού εἶχαν οἱ Ἕλληνες, ὅπως αὐτὲς προέκυπταν ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες ἢ ἀπὸ τὶς συζητήσεις πού ἀκούγαμε γύρω μας. Μᾶς ἐνδιέφερε τί εἶδους ἱστορία διδάσκονταν οἱ μαθητὲς στὰ σχολεῖα. Καὶ ὅλα αὐτὰ γιὰτὶ πιστεύαμε, ὅτι ὁ ἱστορικὸς

οφείλει να παρεμβαίνει, οφείλει να έχει άποψη για τὰ θέματα αυτά, συνεισφέροντας παράλληλα συστηματικά στην επιστήμη του. Ἡ ἄποψη του ἄλλωστε διαμορφώνεται ἀκριβῶς με τὴν ἐμπειρία, πού ἔχει ἀποκτήσει ὡς ἱστορικός. Ὁ *Μνήμονας* δηλαδή ἦταν καὶ χῶρος θεραπείας τῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ καὶ ἕνας χῶρος ὅπου μπορούσαμε νὰ ἀσκήσουμε τὴν κριτική μας ἐλεύθερα χωρίς δεσμεύσεις. Θεωρούσαμε ὅτι δὲν πρέπει νὰ φοβᾶται κανεὶς τὴν σύγκρουση, τὴν ἀντιδικία στὸ ὄνομα μιᾶς κακῶς ἐννοουμένης («καθῶς πρέπει») κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς. Οἱ μάχες βέβαια δὲν κερδήθηκαν σχεδὸν ποτέ. Ὁ λόγος τῶν ἱστορικῶν δὲν ἐπηρεάζε τις ἐκάστοτε ἐξουσίες οὔτε ἀσκοῦσε ἰδιαίτερη γοητεία στὸ σύνολο τῆς κοινωνίας. Ἦταν μιὰ γραφικὴ παραφωνία πού δὲν μπορούσε νὰ θεραπεύσει τὴν ἀναπηρία τῆς ἱστορικῆς συνείδησης τῶν Ἑλλήνων. Οἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς ὅμως, οὐτοπικὲς ἴσως, ἦσαν ἀπόλυτα συνταιριασμένες με τὰ ὁράματά μας.

Ἔτσι εἶδαμε ἐμεῖς τὸν *Μνήμονα*. Ἄλλοι τὸν εἶδαν με διαφορετικὸ τρόπο, ὑπῆρξαν καὶ ἐποχὲς πού ἦταν κέντρο διερχομένων, βῆμα ἀπαραίτητο γιὰ νὰ μεταπηδήσει κανεὶς σὲ ἀνώτερες βαθμίδες. Δὲν ἔπαψε ὅμως ποτέ νὰ ἀποτελεῖ ἕνα χῶρο, πού ὑποκαθιστᾶ λειτουργίες ἀνύπαρκτες στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, πού καλύπτει κενὰ στὴν ὀργάνωση τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν, πού ὑπενθυμίζει συνεχῶς τὴν ἀνάγκη τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ λόγου τῶν ἱστορικῶν. Σήμερα π.χ. πού ἡ ἱστορία εἶναι πάλι στὸ προσκήνιο, τὸν λόγο ἔχουν κυρίως οἱ πολιτικοὶ καὶ οἱ δημοσιογράφοι καὶ ὄχι οἱ ἱστορικοί, καὶ πρέπει νὰ τὸν διεκδικήσουν. Τὸ πρόβλημα τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν δὲν ἔχει λυθεῖ. Ἡ συζήτηση σχετικὰ με τὶς ἀνάγκες τῆς ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας σχεδὸν δὲν ἔχει ἀρχίσει. Εἶναι πολὺ φυσικὸ ἐπομένως νὰ συνεχίξει τις δραστηριότητές του, νὰ δέχεται νέα μέλη, νὰ ἀναλαμβάνει πρωτοβουλίες. Ἐμεῖς πάντως ἐξακολουθοῦμε παρόλο πού μεγάλωσαμε, ἀφελῶς, θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς, πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ του σοβαρότητα, πού τὴν θεωροῦμε δεδομένη, νὰ τὸν θέλουμε κριτικὸ, ἀδέσμευτο καὶ ἀθεράπευτα ἠθικῶ. Τὰ εἴκοσι χρόνια τῆς ζωῆς του καὶ τὰ 150 τετραγωνικὰ τῶν τωρινῶν του γραφείων πρὸς τὸ παρὸν δὲν μᾶς ἐμποδίζουν νὰ τὸν βλέπουμε ἔτσι. Ἡ στιγμή πού θὰ νιώσουμε ὅτι δὲν ἔχουμε πιά αὐτὸ τὸ δικαίωμα θὰ εἶναι ἡ στιγμή τοῦ θανάτου του. Καὶ ἐμεῖς βέβαια θὰ ἀναζητήσουμε ἕναν ἄλλο *Μνήμονα*.

* Ἐλπίζω πάντως, ὅτι οἱ φίλοι: Γιάννης Μπαφούνης, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Ὀντέτ Βαρών, Δήμητρα Σαμίου καὶ Τόνια Κιουσοπούλου, θὰ ἀναγνωρίσουν, ὅσα συζητήσαμε, λίγες μέρες πρὶν συνταχθεῖ αὐτὴ ἡ εἰσήγηση.